

МӘДЕНИ МҰРА

ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

III
ТОМ

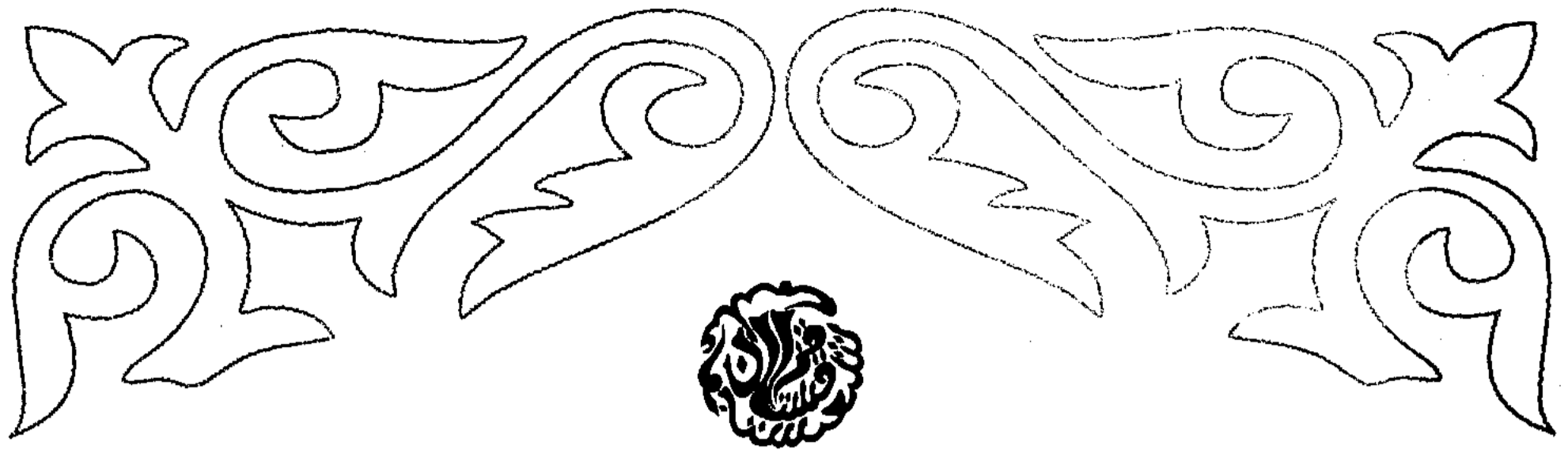

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН ӘБШҰЛЫ НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША
ТАЛДАП-БЕЛГІЛЕНДІ**

**“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫНЫҢ АЛҚАСЫ**

Құл-Мұхаммед М. А., *бас редактор*
Тәжин М. М. *бас редактордың орынбасары*
Нұрғазин Н. М. *жауапты хатшы*
Әбділдин Ж. М.
Әбусейітова М. Қ.
Әуезов М. М.
Байпақов К. М.
Бұрханов К. Н.
Ертісбаев Е. Қ.
Зиманов С. Э.
Кекілбаев Ә.
Қасқабасов С. А.
Мағауин М. М.
Мәмбеев С. А.
Нұрпейісов Ә. К.
Нысанбаев Ә. Н.
Рахмадиев Е. Р.
Сұлтанов Қ. С.
Сүлейменов О. О.
Тасмағамбетов И. Н.
Хұсайынов К. Ш.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Р. Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

МӘДЕНИ МҰРА

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ
ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ**

**III
ТОМ**

**ЦИН ПАТШАЛЫҚ
ДӘУІРІНІҢ МҰРАҒАТ
ҚҰЖАТТАРЫ**

Алматы
“Дайк-Пресс” 2006

ББК 63. 3 (5 Қаз)
Қ 18

“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЈЯСЫ:

Әбусейітова М. Қ. (төрайым),
Муминов Ә. Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы)
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.

Кіріспесін жазған, қытай деректемелерін аударған,
түсіндірмелері мен ескертулерін жазған **Б. Еженханұлы**
Ғылыми редакторы **М. Қ. Әбусейітова**

Қ 0503020905
00 (05) – 07

ББК 63. 3 (5 Қаз)

ISBN 9965–798–47–8

© Еженханұлы Б., 2006
© “Дайк-Пресс” баспасы, 2006

КІРІСПЕ

1. Цин патшалық мұрағаты және ондағы Орталық Азия тарихына қатысты құжаттар

«Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары» кітабы — «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде Шығыстану секциясы жоспарлаған бес томдық «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» сериясының үшінші томы. Томға енген құжаттардың көбі «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» (1) (Мұрағат құжаттарының факсимилелік жинағы) атты кітаптан алынған. Бұл жинақ 2005 жылғы қыркүйек айының 22-сі күні Пекин қаласында ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Қытайдың Бірінші тарихи мұрағаты арасындағы қол қойылған «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарына байланысты Цин патшалық дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» атты халықаралық бірлескен жобаның келісім-шартына сай, 2006 жылы қараша айында аталмыш бірлескен жобаның алғашқы нәтижесі ретінде Қытай Халық Республикасының «Мұрағат» баспасынан шықты. Бұдан тыс, Қазақстан тарихына қатысты қытай мұрағат деректемелерінің мазмұндық жағынан ұлан-ғайыр екендігін көрсету мақсатында біз «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» (1) кітабына (бұл кітапқа енген мұрағат құжаттары уақыты мен жазылған тілі жағынан шектеулі: құжаттар 1755—1762 жылдар аралығында хатталған және бұлардың ішінде шағатай немесе шағатай-қазақ тілінде жазылған құжат жоқ) енген біраз Цин мұрағат құжаттарын да осы томға енгіздік. Бұл құжаттарды жариялауымызға Қытайдың Бірінші тарихи мұрағаты рұқсат берген.

Біздің осы томымызға Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатының «Цзюнь цзи чу шан юй дан» («Әскери басқармада сақталған патша жарлықтары»), «Гун чжун чжу пи зоу чжэ» («Сарайда сақталған, патшаның бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері»), «Цзюнь цзи чу лу фу зоу чжэ» («Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі») және «Нэй гэ ци цзюй чжу» («Патшаның күнделікті тұрмыс-тіршілігіне

жауапты мекеме жазып қалдырған патша туралы естеліктер») қатарлы қорларынан (цюаньцзунынан) табылған қытай, маньчжур, тотын-моңғол және шағатай тілдерінде жазылған құжаттардың қазақша аудармасы мен оларға берілген ғылыми түсіндірмелер, сондай-ақ сол құжаттардың көшірмелері (факсимиле) енгізілген. Құжаттар 1755 жыл (Цин патшалық Цяньлун жылнамасының 20-жылы) мен 1774 жыл (Цяньлун жылнамасының 39-жылы) аралығында хатталған. Бұл құжаттар мынадай мазмұндарды қамтиды:

- Жоңғар билеушілерін қудалаумен байланысты қазақтармен қарым-қатынас жасаған Цин әскери қолбасшыларының өз патшаларына жіберген мәлімдемелері;

- Қазақ елшілерінің Пекинге және Цин патшасының жаздық сарайы орналасқан Чэндэ жеріне баруларына қатысты құжаттар;

- Цин патшасы Цяньлунның осы жылдар аралығында қазақ елшілерін қабылдағаны туралы және оның қазақ елшілеріне берген сый-сыяпаттары туралы құжаттар;

- Цин патшалық ұлықтарының қазақтардың Үрімжі секілді жерлерге барып сауда жүргізгендігі жөніндегі өз патшаларына жіберген мәлімдемелері және сол мәлімдемелермен бірге жіберілген қосымша құжаттар (саудаға салынған торғын-торқалар, малдар және олардың бағалары туралы тізімдер);

- Цин патшалық дәуіріндегі Оңтүстік Қытайдағы 3 жібек өндірісі орталығының қазақтарға арнап өндіріліп жатқан торғын-торқалар туралы өз патшаларына жазып жіберген мәлімдеме кітапшасы;

- Қазақ хандарының шежіресі жөніндегі бір құжат;
- Қазақтардың отбасы саны туралы бір құжат;
- Қазақ билеушілерінің бірі Әбілпейіздің Цин ұлықтарына шағатай жазба тілінде жазған 2 дана хаты;

- Абылай хан мен Әбілпейіздің Цин патшалық ордасы мен ұлықтарына тотын-моңғол тілінде жазған 3 дана хаттары.

Пекин қаласында орналасқан Қытайдың Бірінші тарихи мұрағаты әлемдегі ең үлкен тарихи мұрағаттардың бірі болып саналады. Онда Қытай тарихындағы ең соңғы екі патшалық әулет, яғни Мин патшалығы (1368—1644) мен Цин патшалығы (1644—1911) дәуірінде жазылған он миллионнан астам тарихи құжаттар сақтаулы. Бұл тарихи құжаттардың ішінде Мин патшалығы дәуіріне қатысты құжаттардың саны көп емес, бар-жоғы үш мыңнан астам, басқаларының барлығы Цин патшалығы дәуірінде жазылған¹. Құжаттарды олардың жазылған тіліне қарап топтастырсақ, сегіз

¹ Нақтырақ айтқанда, аталмыш соңғы патшалыққа қатысты құжаттар сол патшалықтың өмір сүрген 1644—1911 жылдар аралығында жазылғанымен ғана шектелмейді. Онда маньчжур билеушілерінің Ішкі Қытайға кіріп, Цин патшалығын құрудан бұрын, яғни 1607—1644 жылдар аралығында жазылған біраз құжаттар, сондай-ақ патшалығынан айырылған соңғы патша Фу-иге қатысты 1912—1940 жылдар аралығында хатталған құжаттар да бар.

миллионнан астамы қытай тілінде, екі миллионнан астамы маньчжур тілінде жазылған. Бұлардан тыс онда тағы моңғол, тибет, тотын-моңғол, шағатай және басқа тілдерде жазылған біраз тарихи құжаттар сақталған.

Патшалық дәуірлердегі Қытайда қазіргі замандағы сияқты жергілікті музейлер мен мұрағаттар болмағандықтан, мәдени жәдігерлер мен тарихи құжаттар көбінесе патша ордаларында сақталған. Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы құжаттар да Қытайдың соңғы Цин патшалығының ордасында сақталып келген. 1911 жылы Цин патшалығы құлады. 1925 жылы қыркүйек айында сол кездегі Пекиндегі Қытай үкіметі Цин патшалығы ордасында сақталып келген кітаптардың, мәдени жәдігерлер мен мұрағаттардың негізінде Гугун музейін құрды. Бұл Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатының ресми құрылған уақыты болып саналады. Дегенмен, мұрағат істері аталмыш музейдің бір саласы ғана болған. 1955 жылы мұрағат істері аталмыш музейден бөлініп шығып, Қытайдың Мемлекеттік мұрағаттарды басқару бюросының құзырындағы мекемеге айналған. Бірнеше рет атын өзгертумен қатар бұл мекеменің қарасты құзырлы орны да өзгеріп келіп, ақыры 1980 жылы қайтадан Қытайдың Мемлекеттік мұрағаттарды басқару бюросына қарасты болып, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағаты деген атауы орнықты.

Жарты ғасырдан артық уақыт ішінде Қытайдың мұрағат қызметкерлерінің тынбай еңбектенуінің арқасында Қытайдың Мин және Цин патшалық дәуірлерінде хатталған мұрағат құжаттары жинақталып (әртүрлі тарихи себептермен бұл құжаттардың біразы кезінде жер-жерге шашылып кеткен), реттеліп, топтастырылды. Олардың негізгі бөлігінің жалпылай мазмұндары анықталып, тақырып қойылды, сондай-ақ сол құжаттардың каталогтері жасалынуда, құжаттардың өздері де факсимиле жинақтары түрінде бірте-бірте жарыққа шығып жатыр. Олардың ішінде Орталық Азия елдеріне қатысты мұрағат құжаттары да бар.

Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы Орталық Азия тарихына қатысты құжаттардың қалыптасуы Цин патшалығының сол өңірдегі басқыншылығының тарихымен, әсіресе оның Жоңғар хандығы мен Қашқарияны басып алу тарихымен тікелей байланысты. Көп жылдар бойы Қазақ хандығымен шайқасып келіп, ақыры құлдырай бастаған Жоңғар хандығын Цин патшалығы XVII ғасырдың 50-жылдарында жойған. Сонан кейін Қашқария жері де Цин патшалығының тікелей билігі астына алына бастады. Осы тарихи оқиғалардың барысында Орталық Азиядағы басқа халықтар да алпауыт айдаһармен бетпе-бет келуге мәжбүр болды да, онымен қарым-қатынастың бейбіт жолын іздей бастады. Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы саяси-дипломатиялық және экономикалық байланыс осындай жағдайда басталған. Ал Цин патшалығы болса, ол бағындырып алған жаңа өңірлердің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін нығайту мақсатында осындай қарым-қатынастардың орнауын құптай отырып, сол өңірлердегі көршілерінің саяси, географиялық, этностық және т. б. жағ-

дайларын барлауға кірісті. Әсіресе жаңадан басып алған аталмыш өңірлердегі билікті нығайту мақсатында сонда жіберетін ең жоғары лауазымды Іле цзянцзюнін (генерал-губернатор) болсын, оның көмекшісі ретіндегі Тарбағатай (Шәуешек), Үрімжі, Қашқар т. б. жерлердегі амбандары болсын, тіпті Үрімжідегі қазақтармен арадағы «жылқыға жібек» саудасының ұйымдастырушысын Цин патшасы Цяньлун (1735—1795 жылдары цин патшалық тағында отырған) өзі тікелей тағайындаған. Оларға өзіне тікелей мәлімдеме жазып, сондағы жағдайларды хабарлап тұруды тапсырған, сондай-ақ өзі де сол ұлықтарға тиісті мәселелер туралы өзінің пікірі мен бұйрығын жазба түрде жіберіп тұрған. Сонымен қатар әлгі цин ұлықтары патшалық орталығындағы әртүрлі уәзірліктермен де әртүрлі жағдай жөнінде хат-хабар алысып тұрған. Орталық Азия туралы цин мұрағат құжаттары осындай жағдайлармен байланысты қалыптасқан.

Болжам бойынша, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы сақталған, Орталық Азияға байланысты Цин патшалық мұрағат құжаттарының саны жүз мыңдап есептеледі. Бұл құжаттар көбінесе аталмыш мұрағаттың әртүрлі қорларында (цюаньцзундарында) бытыраңқы түрде сақталған. Атап айтқанда, Орталық Азия тарихына қатысты құжаттарды біз ондағы «Цзюнь цзи чу лу фу зоу чжэ» («军机处录副奏折» — «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелері көшірмелерінің қоры»), «Цзюнь цзи чу шан юй дан» («军机处上谕档» — «Әскери басқармада сақталған патша жарлықтарының қоры»), «Гун чжун чжу пи зоу чжэ» («宫中朱批奏折» — «Сарайда сақталған, патшаның бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері»), «Цзи синь дан» («寄信档» — «Әскери басқарма уәзірлері жазып жіберген хаттардың қоры»), «И фу дан» («议复档» — «Әскери басқарма уәзірлігінің істерді қайта қарастырғаннан кейін патшаға жіберген пікір парақшаларының қоры»), «Ти бэнь» («题本» — «Уәзірліктер арқылы патшаға жіберілген ағымдағы ресми істер туралы мәлімдеме-естеліктердің қоры»), «Ши шу» («史书» — «Ти бэнь құжаттардың соңғы беттеріне жапсырылған қысқаша аңдатпалар көшірмелерінің қоры»), «Зоу сяо дан» («奏销档» — «Мемлекеттік салық кірістері мен мемлекеттік шығындардың жалпылай есеп дәптерлері»), «Син вэнь дан» («行文档» — «Әскери басқарманың ірі қала, провинция билеушілеріне және т. б. жазған хатнамаларының нобай нұсқаларының қоры»), «Шань ди дан» («膳底档» — «Патша тағамдары туралы естеліктердің қоры»), «Нэй гэ ци цзюй чжу» («内阁起居注» — «Патшаның күнделікті тұрмыс-тіршілігіне жауапты мекеме жазып қалдырған патша туралы естеліктер») қатарлы қорлардағы қытай және маньчжур тілдерінде болып бөлінетін құжаттардың ішінен азды-көпті кездестіре аламыз. Бұлардан тыс онда аталмыш аймақ тарихына қатысты тағы мынадай арнаулы құжаттар топтамалары бар: маньчжур тілінде жазылған — «Хасакэ дан» («哈萨克档» — «Қазақтарға қатысты мұрағат құжаттар топтамасы»), «Жугаэр дан» («准噶尔档» — «Жоңғарларға қатысты мұрағат құжаттар топтамасы»), «Бэй лу цзюнь ву дан»

(«北路军务档» — «Солтүстік бағыттағы әскери істерге қатысты мұрағат құжаттар топтамасы»), «И ши дан» («夷使档» — «Жат елдерден келген елшілер туралы мұрағат құжаттар топтамасы»), «Си лу дан» («西路档» — «Батыс бағытындағы істер туралы мұрағат құжаттар топтамасы»), «Туэрхутэ дан» («土尔扈特档» — «Торғауыттар туралы мұрағат құжаттар топтамасы»), «Синьцзян дан» («新疆档» — «Шыңжаң туралы мұрағат құжаттар топтамасы»), «Синин Или дан» («西宁伊犁档» — «Синин мен Іле жерлері туралы мұрағат құжаттар топтамасы») т. б.; қытай тілінде жазылған — «Хуэйцзи дан» («回子档» — «Мұсылмандар² туралы мұрағат құжаттар топтамасы») т. б. Бұл мұрағат құжаттарды жариялау, зерттеу, тарихи тұрғыдағы құндылықтарын бағамдау ісінің қарқыны күні бүгінге дейін мардымсыз. Әсіресе ондағы маньчжур тілінде хатталған құжаттар және сол құжаттардың кейбіреулерінің қосымшасы ретінде сақталып келген шағатай, парсы, тотын-моңғол тілдерінде хатталған құжаттардың басым көпшілігі жұртқа мүлде беймәлім болып келген. Төменде біз осы маньчжур тілінде жазылған құжаттардың қалыптасуы және олардың ішіндегі ең ірі қорлардың бірі болып саналатын «Юе чжэ бао» («月折包» — «Әр айда бумалап топтастырылған мәлімдеме-естеліктер қоры») мұрағат құжаттар топтамасының біраз жағдайын таныстыру арқылы Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы Орталық Азия туралы деректемелерді жалпылай сипаттап беруді жөн көрдік.

Жұртқа мәлім, Қытай тарихындағы соңғы патшалық болып саналатын Цин патшалығын маньчжурлар (көне заманда бұл этносты қазақтар «шүршіттер» деп атаған) құрған. Сондықтан, Цин патшалық дәуірінде, әсіресе ХІХ ғасырдың басына дейін, Цин патшалығы көптеген салалардағы, олардың ішінде «сегіз байрақты маньчжур армиясын», шекара өңіріндегі аймақтар мен моңғол және т. б. ұлттарды, патша ордасы мен патша әулетінің зират істерін басқаратын маньчжур немесе моңғол ұлықтарынан құжаттарды негізінен маньчжур тілінде жазуды талап етіп, қытайша құжат жазуға тыйым салып отырған (бұл тыйымды бұзып, қытай тілінде құжат жазған аталмыш саладағы маньчжур-моңғол ұлықтарға жаза қолданылатын. Олардың кейбіреулеріне ескерту жасап, кейбіреулерін тіпті түрмеге қамайтын). Осымен байланысты, патшаның жарлықтары мен тиісті уәзірліктің ресми құжаттары да негізінен маньчжур тілінде хатталған. Нәтижесінде, Цин дәуірінде маньчжур тіліндегі мұрағат құжаттар өте көп болып жиналып қалған³. Ал осындай құжаттардың біршама көбі Цин пат-

² Цин патшалық әдебиетінде кездесетін «хуэйцзи» сөзі көбінесе Қашқариядағы, онан қалса, бүкіл Орта Азия жерлеріндегі мұсылмандарды меңзейді.

³ Қытай ғалымдарының зерттеуі бойынша, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында маньчжур тілінде жазылған екі миллион шамасындағы мұрағат құжаттар сақталуда, бұл құжаттар ондағы сақталған барлық құжаттардың бестен бірі (Қараңыз: Ву Юаньфэн, Цзюньцзичу маньвэнь юечжэбао нэй Синьцзян шиляо цзи ци яньцзю

шалығының «Цзинь цзи чу», яғни «Әскери басқармасында»⁴ хатталған немесе сонда жиналған. Осы маньчжур тіліндегі құжаттар белгілі бір тәртіп бойынша ай сайын бумалап топтастырылып, ол өз алдына бір мұрағат құжаттар қорына айналған. Олар «Юе чжэ бао», яғни «Әр айда бумалап топтастырылған мәлімдеме-естеліктер қоры» деген атқа ие болған.

Цин патшалығының «Әскери басқармасының» күнделікті қарайтын жұмысының бірі жер-жерден немесе әр уәзірліктен келген ісқағаздарды ретке келтіру болған. Осындай ісқағаздардың ең қомақты тобы ұлықтардың патшаларына жазған мәлімдемелері⁵ болып табылады. Цин патшалары өздеріне жеткен құжаттардың бетіне қызыл сиялы қылқаламмен өз пікірлерін бұрыштап жазып отырған. Мұндай патша пікіріне ие болған құжаттар «чжу пи зоу чжэ» («朱批奏折» — «патшаның бұрыштамасы бар ұлықтардың мәлімдемелері») деп аталынады. Патшаның пікірі жазылған бұл құжаттарды мәлімдеушілердің өздеріне кері жіберуден бұрын, әскери басқарма олардың бір-бір дана көшірмесі мен олармен бірге жіберілген қосымша құжаттарды алып қалып отырған. Осындай мәлімдемелердің көшірмелері «Цзюнь цзи чу лу фу зоу чжэ» («军机处录副奏折» — «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелері көшірмелерінің қоры») деп аталады. Жоғарыда айтылған «Юе чжэ бао», яғни «Әр айда бумалап топтастырылған мәлімдеме-естеліктер қорындағы» сақталған құжаттардың көбі — осы көшірме құжаттар мен сол құжаттардың қосымшалары ретінде сақталған әртүрлі жауап-мазмұндама, тізбе, өмірбаян,

---

цзячжи (Әскери басқармадағы «Юе чжэ бао» құжаттар топтамасында сақталған Шыңжаң туралы тарихи деректемелер және олардың ғылыми құндылығы) / Чжонго бяньцзян ши ди лунь цзи сюй цзи (Қытайдың шекара аймақтарының тарихы мен тарихи географиясына арналған мақалалар жинағының екінші сериясы), Харбин, 2003. (吴元丰: «军机处满文月折包内新疆史料及其研究价值», 载马大正主编: «中国边疆史地论集续编», 哈尔滨, 2003年. — Бұдан әріде біз бұл еңбекті «Бу Юаньфэн 2003» деп қысқартып атаймыз).

⁴ Қытайша «Цзюнь цзи чу (军机处)» деп аталатын бұл мекеме әуелде (мекеме 1730 жылы құрылған) Цин патшалығының жоңғарларға қарсы бағытталған әскери жорықтарына қатысты істермен, әсіресе құпия әскери істермен айналысатын болып құрылып, кейін келе ол патшаның жарлық-үкімдерін жазып беретін және бүкіл Қытай көлеміндегі әскери-әкімшілік істерді ретке келтіріп отыратын ең маңызды орталық басқару органына айналған. Ол өз ішінде «Маньчжур кеңсесі» (қытайша «Мань ву») және «Қытай кеңсесі (қытайша «Хань ву») деп екіге бөлінеді. Бұл мекеменің ең негізгі міндеттері: әр жердегі және әр уәзірліктегі ұлықтардың патшаларына жазып жіберген мәлімдеме құжаттарын реттеу, патша жарлығының жазбаша алғашқы нұсқаларын жазу, ордада талқыланған істер туралы тексеру жүргізіп, оның нәтижесін патшаға жеткізу, патша бұйрығына сүйене отырып әр дәрежедегі әскери басшылар мен шенеуніктерді қызметке тағайындау-босату істерін атқару, ірі қылмыстық істерді қарау және т. б. болған.

⁵ Біз «мәлімдеме» деп аударып отырған осы құжат түрінің қытайша «цзоу чжэ (奏折)» деген тұрақты атауы бар.

есеп кітапшалары, карталар және маньчжур-қытай тілінен өзге тілдерде жазылған хатнамалар. Сонымен қоса әскери басқарма күн сайын жергілікті шенеуніктер мен орталықтағы уәзірліктерінен өздеріне жіберілген әртүрлі хатнамаларды, сондай-ақ сол хатнамаларда көтерілген істер туралы патша мен өздерінің пікір-жауабының түпнұсқаларын да «Юе чжэ баоның» ішіне қосып сақтаған. Қытай ғалымдарының есептеуі бойынша, 1730—1911 жылдар аралығында, яғни Юнчжэн, Цяньлун, Цзяцин, Даогуан, Сяньфэн, Тунчжи және Сюаньтун қатарлы 7 цин патшасы билік құрған мерзім ішінде «Юе чжэ бао» құжаттар топтамасында қалыптасқан мұрағат құжаттардың жалпы саны 180 893 дана болса, оның ішінде Орталық Азия аймақтарына қатысты құжаттардың саны 63 682 дана. Осы 60 000-нан астам құжаттардың үштен екісі Цяньлун патшаның заманында жазылған⁶.

Біздің анықтауымыз бойынша, Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында Қазақстан тарихына қатысты жалпы саны 4 000 дана шамасында құжаттар сақталып жатыр. Осы құжаттардың біразының қосымшалары ретінде сақталған, XVIII—XIX ғасырлар арасында қазақтың хан-сұлтандары мен басқа да ел билеушілерінің Цин патшаларына немесе Цин патшалығының шекара аймақтарындағы ұлықтарына шағатай (шағатай-қазақша), тотын-моңғол немесе маньчжур тілінде жазып жіберген әртүрлі мазмұндағы, жалпы саны 100 данадан астам хаттар бар екендігі анықталды — осы «қосымша» болып келген құжаттар Қазақстан тарихы үшін ең маңызды тарихи деректемелер қатарында болуға тиісті екендігі даусыз. Осы хатнамалардан тыс, аталмыш цин мұрағат құжаттарының мазмұны, жалпылай айтқанда, мынадай:

1) Цин патшалық әскери күштерінің Жоңғар хандығын жойып, сол хандықтың соңғы көсемдері болып саналатын Әмірсана, Қасақшира және т. б. қатарлыларды қудалау барысындағы Қазақ хандығының әскери күштерімен алғашқы бетпе-бет келгендігі, кейін келе екі жақтың бітімге келгендігі, сондағы Цин патшалық армия қолбасшылары мен үкіметінің қолданған саясаты сынды мәселелерге арналған құжаттар;

2) екі ел тікелей байланыс орнатқаннан кейін бір-біріне елші жібергендігі туралы және екі ел арасындағы басқа да саяси-дипломатиялық істерге қатысты жазылған құжаттар, сондай-ақ қазақтар мен басқа Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастарға қатысты жазылған құжаттар;

---

⁶ Ву Юаньфэн 2003, 335-бет. Айта кетерлік бір жайт: аталмыш еңбекте Орталық Азия елдерін анықтап көрсетпей, олар туралы құжаттардың барлығын бір тақырыппен, яғни «Шыңжаң туралы тарихи деректемелер» деген тақырыппен қарастыра салған. Ондағы құжаттардың қайдан келгенін көрсету мақсатында жалпылай атап шыққан құжат сандарының ішінде Орталық Азия елдеріне ғана емес, Ресейге қатысты құжаттар да ауызға алынған (қараңыз: аталмыш еңбектің 335—336 беттерінде берілген тізбе).

3) Қазақ-Цин экономикалық қарым-қатынастары, оның ішінде ерекше орын алатын XVIII ғасырдың ортасы — XIX ғасырдың басындағы екі ел арасындағы жүргізілген «жылқыға жібек» саудасына байланысты әртүрлі құжаттар;

4) Қазақ елі мен жері туралы әртүрлі мәліметтер. Мысалы, қазақ елінің рулары мен отбасы сандары туралы мәліметтер, Қазақ жеріне қатысты карталар мен басқа да географиялық мағлұматтар;

5) Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін қазақтардың бұрынғы жоңғарлар басып алған атамекендеріне оралуы және қазақтардың қолдарында қалған қалмақтардың Цин патшалығына қашып кетулері сынды мәселелерге байланысты жазылған құжаттар.

Цин патшалық мұрағат құжаттары Қытайдың әсіресе аталмыш патшалық дәуіріндегі тарихи жазба деректемелерінің ішіндегі ең құндылары деуге болады. Оны Қазақстан тарихына қатысты қытай деректемелерінің көзі ретінде де осылай деуге болады. Қытайтанушыларға мәлім, бұл мұрағат құжаттар ғылыми айналымға енгізілмей тұрғанда XVIII—XIX ғасырлардағы Орталық Азия туралы Цин патшалық деректемелерін ғалымдар негізінен «Цин ши лу» («Цин патшаларының күнделікті тұрмыс-тіршіліктеріне арналған орда естеліктері»), «Цин шэн сюнь» («Патшаның жарлық-нұсқаулары»), «Цин хуэйдянь ши ле» («Цин патшалық заң-ережелер жинағынан алынған іс үлгілері»), «Цинчао вэньсянь тун као» («Цин патшалығына қатысты құжат-әдебиеттеріне жалпылай шолу») секілді Цин патшалық ордасының ресми құжаттар жинағынан және «Сиюй ту чжи» («Батыс аймақ географиясы»), «Сиюй шуй дау цзи» («Батыс өлкедегі өзен арналары»), «Синьцзян ши люе» («Шыңжаң туралы қысқаша шолу»), «Сиюй вэнь цзянь лу» («Сиюйдегі көрген-білгендерім») секілді ресми немесе жеке тарихи-географиялық шығармалардан алады. Жұртқа біршама мәлім болып келген бұл еңбектерде көптеген құнды мағлұматтар бар екені рас, алайда бұл материалдар екінші қол деректеме болып есептелінеді. Аталмыш кітаптардың жазылу мақсаты, авторлардың ұстанымы және олардың тарихи материалдарды танып-білу қабілеттері әртүрлі болған, сондықтан олардағы көрсетілген тарихи деректердің барлығы бірдей толыққанды және объективті бола бермейтіндігі сөзсіз. Ал мұрағат құжаттары, әсіресе бұрын жұрттың назарын аударып үлгірмеген, енді-енді ғылыми айналымға кіре бастаған Орталық Азия тарихына қатысты Цин мұрағат құжаттарының тарихи құндылығы жоғарыда аталған ең негізгі цин әдебиеті деп есептелініп келген тарихи немесе тарихи-географиялық еңбектердің тарихи құндылығынан бір саты жоғары тұрады. Мұның себебі, біріншіден, бұл құжаттар сол дәуірдегі тиісті істерге қатысты хатталған ең алғашқы, ең тікелей, бірінші қолды тарихи деректемелер, сондықтан олар салыстырмалы түрде көбірек сенімді

әрі объективті; екіншіден, аталмыш құжаттар табиғи түрде қалыптасқан. Кей тарихи іс немесе тарихи оқиғаның маңыздылығына немесе күрделі екендігіне қарай олардың шеңберінде бірнеше, ондаған, тіпті жүзден астам құжаттар қалыптасқан жағдай болған. Бұларды кешенді түрде зерттеген жағдайда, біз жан-жақты мағлұматтарды жинақтап, сол тарихи істер немесе оқиғалардың басталуы, дамуы және нәтижелері туралы әлдеқайда толық әрі нақты сипаттама жасап шығуымызға болады.

2. Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы саяси және экономикалық қарым-қатынастар (XVIII ғасырдың ортасы — XIX ғасырдың басы)

Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы ресми қарым-қатынас Жоңғар хандығы ыдыраған кезде бірте-бірте орнаған. Мұндай қарым-қатынастың басталуы Абылайдың одақтасы болған әрі Жоңғар хандығына түгел билік жүргізуге ұмтылған соңғы тұлға болып тарихта қалған Әмірсананың Цин патшалығының қудалауына байланысты Қазақ жерін паналауына тікелей қатысты еді. Осымен байланысты тарихи оқиғалардың өрбуі Абылайдың Цин патшалығы жөнінде ұстанған саясатын айқын көрсетеді. Әуелде, Абылай Жоңғарияның қазақ қоныстарын қытай басқыншылығынан қорғап, аралық рөл атқаратынын анық ұғынып, Цин патшалығының «Әмірсананы бізге тапсыр» деген талабын орындаудың орнына Цин патшалық әскерімен соғысуға дейін барды. Алайда, Абылай Әмірсананың және Жоңғар хандығының дәурені келмекке кеткенін білді, өз іргесіне ақыры мықтап келіп жеткен жойқын күшпен санасып, Қазақ елінің мүддесін дипломатиялық жолдармен қорғау қажет екендігін түсінді. Сөйтіп Цин патшалығымен бітімге бару үшін, Цин патшалығымен сауда-саттық орнату үшін және Қазақ-Цин арасындағы шекаралық өңірлер мәселесін шешу жолын іздестіру үшін Цин патшасы Цяньлунға өз елшілерін жіберді.

Абылай хан мен Әбілпейіз хан Цин патшасы Цяньлунға 1757 жылы тамыз айының 30-жұлдызында елшісін жіберген. Бұл туралы цин әдебиетінде көп мәлімет бар және аталмыш оқиғаны қазақтардың Цин патшалығына «бағынғандығының бастамасы» деп көрсетеді. Алайда, осы оқиғаға байланысты цин дәуірі тарихи деректемелерінің ішіндегі орда естелігінде («Шилу»-да) және Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақталған біраз құжаттарға үңілсек, қазақ елшілерінің шекара мәселесін қозғағандығы алдымен назарымызды аударады. Осы деректемелердің хабарлауынша, елшілер цин патшасына «Тарбағатай біздің бұрынғы көшіп-қонып жүрген жеріміз еді. Өзіңіздің ілтипатыңызды білдіріп, осы жерді бізге берсеңіз» деп талап қойған. Ал Цяньлун патша болса, Абылай ханға жазған жау-

ап хатында «егер сендер Әмірсананы ұстап берсеңдер, мен ол жерлерді сендерге берер едім» деп саудаласқан⁷.

Цин патшалығымен бітімге келе отырып, Абылай Қазақ хандығының өзіндік саяси-әлеуметтік және иерархиялық жүйелерін толық сақтап қалуын, олардың маньчжур-қытай ықпалынан неғұрлым аулақ болуын көздеген. Цин патшасы Цяньлунның өз жылнамасының (өз билігінің) 22-жылғы 10-айының «бин ин» күнгі (1757 жылғы қараша айының 18-жұлдызындағы) орда естелігінде («Шилу»-да) сол кездегі Циннің Жоңғарияны жаныштау армиясының Чжаохуэй есімді қолбасшысы жіберген бір мәлімдемесі сақталған. Сол мәлімдеменің хабарлауынша, аталмыш жылдың жетінші, сегізінші айлары аралығында Еркесара, Нұсан қатарлы маньчжур елшілері Абылайдың ордасына барып, Абылайдан Әмірсананы қайтаруды сұраумен қоса Абылайға «үш жүздің ел билеушілерінің тізімін берсең, біз оны патшамызға жолдап, тізімдегілерге патшалық лауазым-титулдарын тағайындатқызсақ» деген тілек айтқан. Абылай осылардың бірде-біреуін орындамаған: Әмірсана жөнінде Абылай «ол менің елімде емес» деп жауап берсе, цин елшілерінің екінші мәселені көтергеніне қатты наразылығын білдіріп, екі рет он шақты күн бойы елшілерді қабылдамай, күткізіп қойған. Соңында Абылай елшілерге «генералдарыңыздың маған жеткізген сөзі бар. Оның айтуы бойынша, патшаларыңыз біздің түзім-жүйемізді өзгертпек ниеті жоқ» деп әлгі «шаш ал десе бас алғыш» цин елшілерін қайту жолдарына салған⁸.

Расында, цин императоры әу басында қазақтардың ісіне араласпауды жөн көрген. Цяньлунның орда естелігі «Цин Гаозун шилуге» және сол кездегі Цин патшалық мұрағат құжаттарына қарағанда, Цяньлун өзінің Абылай хан сынды қазақ көсемдеріне жіберген хатында қазақтарға: «[билеушілеріңнің] киімдерін өзгертпеймін, лауазым-титул тағайындамаймын, алым-салық алмаймын», [Цин патшалығына бағынған Моңғол сияқты елдерге жүргізген] «чжасакэ» билік жүйесін⁹ жүргізбеймін», «өздеріңнің

⁷ «Цин Гауцзун шилу», 548-цзюань, 9—10-бб. Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатының маньчжурша «Луфу» құжаттар тобының ішіндегі мына құжат: 1855—022 (микрофильм кадрлары: 01394—01406).

⁸ «Цин Гауцзун шилу» («清高宗实录» — «Цин патшасы Гауцзун (Цяньлун) туралы орда естеліктері»), 548-цзюань, 17—21-бб., Цяньлун жылнамасының 22-жылғы 10-айдың «бин ин» күніне (1757 жылғы қараша айының 18-жұлдызына) арналған естелік.

⁹ «Чжасакэ» жүйесі (札萨克制度) — Цин патшалығының өзіне бағынған моңғол және Құмыл мен Түпандағы ұйғырлар сияқты елдерінде орнатқан басқару жүйесі. «Чжасакэ» деген сөз «бір хошунның бастығы» деген мағынаны білдіреді. Цин дәуірінде циннің орталықтағы «лифаньюань» (жат ұлттар жөніндегі істер басқармасы) мекемесі жоғарыда аталған елдердің ван, бэйлә, бейіс, гун, тэйжі, табунан сияқты лауазымы бар ақсүйектерінен бір адам таңдап, патшаға бекіткізіп, хошун «чжасакэсі» етіп тағайындайды. Ол «лифаньюаньға» немесе циннің сол аймақтарға жіберген ұлықтарына бағынады. Чжасакэнің қол астында көмекші тэйжі, зэңгі, зэңгінің орынбасары, цаньлин, цзолин, сяоцисяо сияқты лауазым иелері болады.

бұрынғы әдет-ғұрыптарыңды тұтып өмір сүре беріңдер» деген саясат жүргізетіндігін және Қазақ елін «патша құзырынан тыс, шалғайдағы ел»¹⁰ деп қарайтындығын мәлімдеген¹¹.

Алайда, Жоңғарияның әбден тыныштануына байланысты Цин патшалығы бұл саясатын әрі қарай жалғастырмаған. Көп ұзамай-ақ олар Абылай, Әбілмәмбет сияқты қазақ тұлғаларының елшілері мен ұрпақтарына сыйлық ретінде құр лауазым-атақтар мен торғын-торқа беру арқылы қазақтарды өздеріне тартып, өздерінің билік жүйесіне бірте-бірте бойларын үйрете бастаған. Цяньлун жылнамасының 25-жылғы 5-айының «гэң у» күнгі (1760 жылғы шілде айының 9-жұлдызындағы) орда естелігінде («Шилу»-да) Цяньлунның Әбілмәмбет, Абылай және Әбілпейіз, Ханбаба қатарлы қазақ билеушілеріне жазған бір хаты сақталған. Онда аталмыш қазақ билеушілерінің жер мәселесі, сауда мәселесі және шекара дау-дамайына қатысты талаптарына жауап берумен қоса, цин патшасы Цяньлун өзінің бұрынырақ айтқан «[билеушілеріңнің] киімдерін өзгертпеймін, лауазым-титул тағайындамаймын» деген сөзін ұмытып, қазақ елшілеріне торғын-торқа, күміс ақша және басқа бұйымдарымен қоса цин шенеуніктерінің киетін арнаулы киім-кешектерін және олардың лауазымдарын белгілейтін «хуалин»¹², «чаочжу»¹³ сияқты әшекей бұйымдарды сыйлаған¹⁴. Цин патшалық қытай деректемесі — «Синьцзян шилуенің» «Қазақ шежіресі» ат-

¹⁰ Қытайшада «вай фань» (外藩) деп жазылған. Цин патшалығы өзімен қарым-қатынаста болған Корея, Вьетнам, Бирма сияқты көршілес елдерді де осылайша атаған.

¹¹ «Цин Гауцзун шилу» («清高宗实录» — «Цин патшасы Гауцзун (Цяньлун) туралы орда естеліктері»), 555-цзюань, 32—34-бб., Цяньлун жылнамасының 23-жылғы 1-айдың «бин чэнь» күніне (1758 жылғы наурыз айының 8-жұлдызына) арналған естелік; «Цин Гауцзун шилу» («清高宗实录» — «Цин патшасы Гауцзун (Цяньлун) туралы орда естеліктері»), 555-цзюань, 32—34-бб., Цяньлун жылнамасының 23-жылғы 1-айдың «бин чэнь» күніне (1758 жылғы наурыз айының 8-жұлдызына) арналған естелік.

¹² Хуалин (花翎) — Цин патшалығы кезіндегі шенеуніктердің баскиіміне тағылатын, тауыстың қауырсынынан жасалған әшекей бұйым. Цин патшалық шенеуніктерінің баскиімінің төбесінде асыл тастан жасалған, лауазымын көрсететін маржаны болады (оны сол кездегі қазақ-қырғыз тілдерінде «дiңсе тас» немесе «жiңсе тас» деп те айтады), «хуалин» сол маржанның түбіне тағылып, желкені бойлай салақтатып қойылады. Шенеуніктердің лауазымына қарай «хуалин» бір көзді, екі көзді және үш көзді болып бөлінеді. Оны бесінші дәрежеден жоғарғы лауазымдылардың барлығы тағуға болады. Цин патшалары аталмыш қауырсынды ерекше сыйлық ретінде ақсүйектерге, зор әскери еңбек сіңірген адамдарға және өздерімен бірге аңшылық, әскери жаттығу немесе ас беруге барған адамдарға да беріп отырған.

¹³ Чаочжу (朝珠) — Цин шенеуніктерінің киіміне тағып, олардың лауазымын көрсететін әшекей бұйым. Оны «сучжу» (素珠) деп те атайды. Ол 108 маржаннан (төртеуі үлкен маржан, басқалары үш шумақ етіп тізбектелген ұсақ маржандар) құралған. Оны патшаның бала-шағасынан бастап 5-дәрежеге дейінгі цин шенеуніктері таға алады.

¹⁴ «Цин Гауцзун шилу» («清高宗实录» — «Цин патшасы Гауцзун (Цяньлун) туралы орда естеліктері»), 613-цзюань, 13—17-бб., Цяньлун жылнамасының 25-жылғы 5-айының «гэң у» күнгі (1760 жылғы шілде айының 9-жұлдызындағы) орда естелік.

ты тараушасында берілген мағлұматтарға сүйенсек, цин патшасы Цяньлун «асыл тас тағылған, қос көзді хуалин» әшекей белгісін 1768 жылы елші болып Пекинге барып, өзімен кездескен Әбілпейіздің екінші ұлы Жошыға¹⁵, 1769 жылы елші болып барған Абылайдың ұлы Уәли сұлтанға беріп үлгірген. Ал қазақтың біраз ақсүйектері болса, не өздерінің елдегі билік орнын нығайту мақсатында, не басқалармен бәсекелесу мақсатында Цин патшалығынан өздерін «хан» деп мойындаған грамотасын сұраған. Олардың кейбіреулері «хан» лауазымына ие бола алмаса да, сол Цин патшалығының «ван», «гун» деген құр атақтарын алуға тырысқан.

Дегенмен, осы кезеңдегі Қазақ хандығы Қытайдың тарихнамаларында айтылатындай Цин патшалығының вассалы болмаған, өйткені Цин патшалығы ешқашан Қазақ даласында нақты билік жүргізіп көрмеген, қазақтар тіпті корейлер, вьетнамдықтар және бирмалықтар сияқты Цин патшалығының мөр-таңбасы мен жылнамасын қолданбаған (қытайлардың дәстүрлі ұғымы бойынша бұл институттар орнатылған ел — Қытайдың вассалы болып саналады), ал жоғарыда айтылған атақтардың іс жүзінде Қазақ хандығының ішкі иерархиясына ешқандай ықпалы болмаған, олар қазақтың сана-сезімі мен тіліне енбеген — мұны біз осы томға енген Әбілпейіздің 2 дана шағатай жазба тілінде жазған хатындағы мына бір кішкентай болса да маңызды тарихи фактіден аңғаруымызға болады: Әбілпейіз жазған хаттағы мәтінде Цин ұлықтарына жақындық білдіру мақсатында өзін «Әбілпейіз ван» деп атаса да, хат соңында басылған мөрінде өзінің лауазым-атағын ресми түрде «Әбілпейіз баһадүр сұлтан» деп атаған¹⁶.

XVIII—XIX ғасырлар тоғысындағы екі ел қарым-қатынасының тағы бір қыры немесе екі елдің қарым-қатынасына өзіндік ықпалы болған мәселе — Қазақ халқының шығысқа қарайғы, өздерінің Жоңғар шапқыншылығы кезінде айырылып қалған көне жұртына оралуы және «жерге кім ие болуға тиісті?» дегендегі екі ел арасындағы ұғымдық келіспеушілік, соған орай әр елдің жүргізген саясаты еді. Мұндай мәселелердің пайда болуының негізгі себептерінің бірі Цин патшалық билеушілерінің империялық ірге кеңіту саясатын жүргізуі болды. Цин патшасы Цяньлунның және оның Орталық Азия өңірлеріндегі ұлықтарының ұғымы бойынша, бұрынғы Жоңғар хандығының иелігінде болған жерлердің барлығы Цин патшалығына тән болуға тиісті, өйткені Жоңғар хандығын қиратқан Цин патшалығы. Ал қазақ халқы болса шығыстағы жоңғарлар басып алған

¹⁵ Бұл есім қытайша «Жо лэ ци» (卓勒齐) деп оқылатын үш иероглифпен транскрипцияланған. Дыбысталуы бойынша ол «Жолшы» дегенге келеді. Алайда Н. Я. Коншин мен Ә. Н. Бөкейханов 20-ғасырдың басында жазып қалдырған шежірелеріне қарағанда, Әбілпейіздің бұл ұлы «Жошы» деп аталса керек (Н. Я. Коншин «Джочи» деп жазса, Ә. Н. Бөкейхановтың «Джачи» деп жазған. Қараңыз: Ерофеева И. В. Родословные казахов и кожа XVIII—XIX вв. Алматы, 2003. С. 165, 168.

¹⁶ Осы томның 80-бетін қараңыз.

өздерінің атажұртын ешқашан естерінен шығармаған және сол атажұрттарына оралу үшін күресіп келген — мұны жоғарыда айтылған «Шилу» деректемесіндегі Абылай ханның Цин патшасынан Тарбағатай секілді жерлерді қазақтарға қайтарып беру жөніндегі өтінішінен аңғаруға болады. Қазақтардың шығыстағы көне жұрттарын қайтарып алуды көздегенін бұған дейін мүлде беймәлім болып келген Цин патшалық мұрағат құжаттарынан да байқап отырмыз — біздің осы томға енген, 1755 жылы 17 қыркүйекте маньчжур тілінде хатталған «Динбэй цзянцзюнь Бандидің Батыс Қазақ қатарлы жерлерден келген елшілердің Ташкент қаласының басқарылу жағдайы туралы хабар еткендіктері жөнінде және ол жерге бұрынғыдай «әкім» сынды лауазымдарды тағайындау керек екендігі жөнінде жіберген мәлімдемесі» атты құжатта қазақтардың цин ұлықтарына айтқан «қазір міне сіздер біздің ескі жұртымызға келіп бекінген екенсіздер» деген сөздер сақталып қалған¹⁷.

Аталмыш ұғымдық келіспеушіліктен туындаған тарихи мәселелер күрделі әрі ауқымды. Олардың ішіндегі ең маңыздылары деп Қазақ-Қытай шекарасының және қазақ халқының этностық аумағының қалыптасуы секілді мәселелерді атауға болады.

Саяси байланыстармен салыстырғанда XVIII ғасырдың ортасы — XIX ғасырдың басындағы Қазақ-Цин экономикалық қарым-қатынастары әлдеқайда айқын әрі объективті сипатарымен ерекшеленген. Әсіресе осы кезеңде екі ел арасында жүргізілген «жылқыға жібек» саудасы ежелден бері келе жатқан Ұлы Жібек жолындағы осындай қарым-қатынастардың жалғасы ретінде қазақ-қытай қарым-қатынастары тарихындағы ең маңызды оқиғалар болды.

Қазақ хандығы мен Цин патшалығы ресми қарым-қатынас жасай бастағаннан кейін көп ұзамай-ақ екі ел арасындағы сауда-саттық байланысы да орнатылып, аз жыл ішінде қарқынды түрде дамыды. Бұның өзіндік себептері бар еді: әлеуметтік болмысы біршама деңгейге көтерілген кез келген орталықазиялық көшпенді қауым секілді XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы үшін де өз экономикасының тірегі болып есептелетін мал шаруашылығының өнімдерін сырт елге экспорттау өзекті мәселеге айналды және оны шешу үшін бұрынырақта қалыптасқан қазақ-орыс сауда қарым-қатынастары жеткіліксіз болды. Ал бұл уақытта Жоңғар хандығын жойып, Қашқарияны басып алған Цин патшалығы үшін батыстағы қорғанысын мықтап бекітумен қатар жаңадан ие болған аймақтардың экономикасын көтеру керек болды. Сондықтан Цин патшасы Цяньлун Абылай хан, Әбілпейіз хан және Қабанбай батыр қатарлы қазақ көсемдерінің бастама ұсыныстарын ынталана қабылдап, алдымен Үрімжіде (1757 жылдан 1765 жылға дейін), кейін келе (1765 жылдан кейін) Құлжа мен Тарбағатайда

¹⁷ Осы томның 17-бетін қараңыз

«жылқыға жібек саудасы» (绢马贸易) деп аталатын сауда жәрмеңкелерін ұйымдастырған¹⁸.

Бұл сауданың қазақ қауымына қандай ықпалы болды? Чуньюань Циши-и есімді маньчжур қаламгерінің XVIII ғасырдың екінші жартысында жазып қалдырған «Сиюй цзун чжи» атты кітабында¹⁹ Абылай басқарған қазақтар туралы былай деп баяндалған: «Қазақтар... вандарының есімі Абылай. Оны қол астындағылардың барлығы «Абылай би» деп атайды. Жерлері кең, жан саны мол, малдары көп. Байларының жылқысы мен сиыры он мыңдап есептелінеді, қойларына сан жетпейді. Осы байлар бірнеше әйел алып, оларды жан-жақтағы жайылым жерлеріне қоныстандырып, өздері сол қоныстарына ретімен барып қонып кетеді. Кедей делінетіндерінің өзі неше жүз сиыр мен жылқы, неше мың қойға ие, киген-ішкендерінен қам жемейді. Ұлдары 16 жасқа тола сала еншілерін бөліп беріп, өз тіршілігін бастатқызады. Той-томалақ болғанда жейтін тағамдары жылқы, сиыр, түйе және қой еті, ішетіндері қымыз. Ағаш табақ, ағаш тостаған және ағаш қасық қолданады. Байлары мыс, қалайы ыдыстар істетеді. Киімді көп кесе әсем көрінеді деп есептейді, тіпті шілденің ыстық күндерінде де 8—9 қабат киім киіп алады. Қытайдың фарфорын, шайын, түрлі түсті маталарын және ұсақ алтын бедері бар торқаны ұнатып, қадірлейді. Ал киіп жүрген торғын мен жібектерді айтарлықтай

¹⁸ Цин армиясы жеңілген жоңғар қолбасшыларының ізіне түсіп Қазақ даласына енген шақта Абылай хан әуелі оларға қарсы шығып, кейін келе бітімге келмек болып, сонымен қоса цин өкілдеріне «сауда байланысын орнатсақ» деген ниетін білдірген. Бұл туралы Цяньлун жылнамасының 22-жылғы 7-айының «бин у» күнгі (1757 жылғы тамыз айының 30-ы күнгі) цин патшалық орда естелігінде сақталған сол кездегі цин армиясының оң қол генералы Чжаохуэйдің Цяньлун патшаға жазған бір мәлімдемесінде айтылған (қараңыз: «Цин Гауцзун шилу», 543-цзюань, 8—11-бб.). Ал Пекиндегі Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында кезінде Әмірсананың ізіне түскен цин армиясының қатарында болып, кейін Цяньлунның тағайындауымен Үрімжідегі цин-қазақ сауда жәрмеңкесін ұйымдастыруға жауапты болған Нұсан есімді маньчжур шенеунігінің Цяньлунмен сұхбаттасқандағы ұсыныстарының маньчжур тіліндегі жазбаша нұсқасы сақталған. Осы құжаттағы мәліметтерге қарағанда, Абылай хан, Әбілпейіз хан және Қабанбай батыр қатарлы ел көсемдері Цин патшалығына ұсыныс жасағанда келешектегі сауда орны Үліңгір және Қызылбаскөл сияқты жерлерде болса деп талап қойған. Алайда Цин патшалығы бұл талапты қабылдамай, Үрімжіні сауда орны етіп таңдаған (Пекиндегі Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында сақталған бұл құжаттың толық мәтіні жарияланбаған. Дегенмен оның үзінділері жоғарыда аталған Линь Юнкуан (林永匡), Ван Си (王薰) есімді қытай авторларының еңбегінде көрсетілген (қараңыз: «Цин дай сибэй миньцзун маои ши», 134—136-бб.)).

¹⁹ «Сиюй цзун чжи» («西域总志», «Сиюйдің жалпы ахуалы») — «И юй со тань» («异域琐谈», «Жат аймақтардың ұсақ-түйек істері жөніндегі әңгіме») деп те, «Сиюй вэнь цзянь лу» («西域闻见录», «Сиюйдегі көрген-білгендерім») деп те аталады. Біз бұл кітаптың 1977 жылы Тайваньның бас қаласы Тайпэйдегі «Вэньхай» баспасынан (文海出版社) қайта басылып шығарылған нұсқасын пайдаланып отырмыз.

аяп та кимейді.....»²⁰. Чуньюань Циши-и жазып кеткен бұл деректеме, бір жағынан, сол кездегі қазақ мал шаруашылығының дамып, сыртқы нарық ашу мәжбүрлі іс болып қалыптасқанын білдірсе, екінші жағынан, Қытаймен арадағы аталмыш «мемлекетара» сауда қарым-қатынасы арқылы қазақ бұқарасының тез арада қытайдың торғын-торқалары мен басқа да бұйымдарына қарық болғанын көрсетеді.

Алайда, XVIII ғасырдың соңынан бастап Цин патшалығы мен Орта Азия елдері арасындағы сауда қарым-қатынасы үзілмегенімен, оның қазақ қоғамына әкелетін пайдасы барған сайын азайған. Мұның себептері, біріншіден Ресей үкіметінің жүргізген саясатымен байланысты болды. Негізінде, Цин патшалығы Орта Азиядағы халықаралық саудаға Ресейдің қатынасуына тыйым салған. XVIII ғасырдың соңына келгенде Ресей үкіметі өзінің Орта Азиядағы ықпалының ұлғаюымен байланысты бұл тыйымды бұзуға бел буған. «Камбриж тарихы: қытайдың соңғы Цин әулеті (1800—1911)» атты еңбекте былай делінеді: «(1792 жылы Чақтаудағы Ресей мен Қытай арасындағы сауда байланысы қайтадан ашылғаннан кейін) Чақтау келісіміне қайшы келсе де, Ресей үкіметі өзінің шенеуніктеріне Ертіс өзені арқылы Шыңжаңмен арадағы сауданы күшейту туралы бұйрық берген. Қытайлық саудагерлер мен маньчжур шенеуніктері орыстардың мата, сағат, бәкі-пышақ және басқа да тауарларын құмарланып отырып сатып алатын болды»²¹.

Екіншіден, көлемі азайып бара жатқан жылқы алу саудасын цин үкіметі бұрынғыдай қазақтармен ғана емес, Орта Азияның басқа халықтарымен де жүргізе бастаған. Тіпті қазақтардың осы саудадағы салмағын басқалар басып кете бастаған тәрізді. 1800 жылы патшасының ашу-ыза-сын келтіргені үшін Ілеге айдалған цин шенеунігі, Қытайдың сол заманындағы әйгілі қаламгері Хун Лянцзидің «Іле туралы естелік өлеңдер» деген жинағында мынадай өлең жолдары бар: «.....Келе жатыр деседі бұрыттар, қамшылап айдап сиыр мен қойларды. Он мыңмен есептелетін табын мал, топырлап жапты қала батысындағы жолдарды»²². Демек, Хун Лянцзидің кезінде Ілеге мал саудасын жүргізген қазақтар емес, бұрыттар (қырғыздар) болған.

Үшіншіден, аталмыш саудадағы ең үлкен монополист — Цин патшалығының баға саясаты мен істі жүргізген шенеуніктерінің жемқорлығы сауданың тоқырауына өзіндік ықпалын тигізген. Сауда барысында бағаның арақатынасы күміс ақшамен белгіленген, ал цин шенеуніктері тауарларды

²⁰ Чуньюань Циши-и (椿园七十一), «Сиюй цзун чжи». Тайпэй, 1977. 212-б.

²¹ Fairbank J. K. (ed.), The Cambridge History of Chinese Late Qing Dynasty. Қытайша аудармасы, 1-том. Пекин, 1985. 346-б. (费正清主编: «剑桥中国晚清史»上卷第346页, 中国社会科学出版社1985年版).

²² Хун Лянцзи. Іле туралы естелік өлеңдер// Хун Бэйцзян (Хун Лянцзи) шығармаларының жинағы (洪亮吉: «洪北江集», «万里荷戈集. 伊犁纪事诗»).

бағалағанда өз білгендерін істеп, қазақ жылқысының құнын төмендетіп, өздерінің торғын-торқасының құнын асқақтатып отырған. «Цин Гаозун Шилу» деректемесінің бір мәліметінде «Ішкі Қытайдан сатып алынған есек пен сиырдың құнын қазақ жылқысының құнымен салыстырып көргенде, ішкі Қытайдан алынған 1 сиырдың ақысымен 4 қазақ жылқысын, ал 1 есектің ақысымен 2 қазақ жылқысын сатып алуға болады» деген мәлімет бар²³. Ал осыдай арзан бағамен алған қазақ жылқыларын цин шенеуніктері тың игеру үшін Шыңжаң жеріне жіберген қарапайым қытайларға жоғары бағада сатып, орасан зор пайда көріп отырған. Мысалы, қазақтардан 2—3 лян (сәрі) күміс ақшаға шағып торғынмен алмастырылып алған 3-ші дәрежедегі жылқылар қайтадан 8 лян күміс ақшаға бағаланып, әлгі тың игеруші қытайларға сатылып отырған²⁴. Мұндай баға саясаты қазақтардың да саудаға деген ынтасы мен ықыласын бірте-бірте төмендеткен.

Жоғарыда айтылған себептер, әрине, қазақтар мен қытай-шүршіттер арасындағы аталмыш «жылқыға — жібек» сауда ісін ғасырға жеткізбей-ақ тоқырауға ұшыратқан. Солай бола тұрса да, бұл сауда тарихының өзіндік мәні бар: біріншіден, ол — Қазақ хандығы қалыптасқаннан кейінгі қазақтардың дербес ел ретінде Қытай елімен орнатқан тұңғыш тікелей экономикалық қарым-қатынастары; екіншіден, аталмыш қарым-қатынастың тікелей ұйымдастырушылары және бақылаушылары қазақ тарапынан Абылай хан, Әбілпейіз сұлтан және Қабанбай батыр сынды көсемдер, ал қытай тарапынан Цяньлун патшаның өзі мен оның шекара аймақтарындағы ұлықтары болғандықтан, бұл қарым-қатынастың «мемлекетаралық» сипаты болған деп санауымызға болады; үшіншіден, бұл сауда кеңістік жағынан сонау Оңтүстік Қытай жері мен Батыс Қазақстан жерін қамтыған, сауда көлемі жағынан да айтарлықтай нәтижеге қол жеткізілген. Осы тұрғыдан айтқанда, бұл сауда Еуразия кеңістігінде ғасырлар бойы жалғасып келіп үзіліп қалған Ұлы Жібек жолының жаңғырғандығы деуге де негіз бар. Өкініштісі, мұндай жаңғыру ұзаққа созылмады — бұл да заңды құбылыс, өйткені аталмыш жаңғыру пайда болған кеңістікте мемлекеттердің мүдделері бір-біріне қайшы келген еді.

3. Еңбекте қолданылған техникалық әдістер

1. Томға енген құжаттардың тақырыптарын біз жоғарыда аталған «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» (1) кітабы (бұдан әріде бұл кітап «Жинақ» (1) деп қысқартылып алынады) және Қытайдың Бірінші тарихи

²³ «Цин Гауцзун шилу», 633-цзюань, 14—15-бб..

²⁴ «Цин Гауцзун шилу», 655-цзюань, 15-б.

мұрағаты Қытайдың басқа да екі ғылыми институтымен бірлесе отырып шығарған 12 томдық «Цин патшалық дәуіріндегі шекара аймақтарына қатысты мұрағат құжаттарының каталогі» кітаптары (бұдан әріде бұл кітаптар «Каталог» (6), «Каталог» (7) және «Каталог» (8) деп қысқартылып алынады)²⁵ бойынша алдық. Берілген құжаттардың тақырыптары екі түрлі еңбекте негізінен бірдей болғанымен, ішінара біраз ұқсамайтын жерлері де кездеседі — мұндай айырмашылықты біз өзіміздің түсіндірмемізде көрсетіп отырдық.

2. Томға енгізілген құжаттар хронологиялық ретімен орналастырылды. Айта кетерлік бір жайт: жоғарыда аталған «Жинақ» (1) және «Каталог» (6), «Каталог» (7), «Каталог» (8) кітаптарына, сондай-ақ құжаттардың мазмұндарына үңілсек, осы құжаттардың хронологиялық тұрғыдағы берген мәлімдемелері әртүрлі болғандығын байқаймыз. Олардың көбі өздерінің хатталған уақытын анық жазған (мұндай құжаттарды біз сол хатталған уақытымен көрсеттік), алайда кейбір құжаттардың хатталған уақыты жоқ — мұндай құжаттардың өзін тағы екіге бөлуге болады: а) нақты хатталған уақыты белгісіз болғанымен, цин патшасы Цяньлунның бұрыштамасы жазылған уақыты сақталғандары — мұндай құжаттарды біз сол Цяньлунның бұрыштама жазған уақытымен көрсеттік; ә) құжатта ешқандай уақыт көрсетілмегендері — мұндай құжаттардың хатталған уақытын «Жинақ» (1) және «Каталог» (6), «Каталог» (7), «Каталог» (8) кітаптарының құрастырушылары өздерінің зерттеулеріне немесе жорамалдарына сүйене отырып құжаттар тақырыбының астына қойған; біз бұл тұжырымдардың көбімен келісеміз, келіспейтін кейбір жерлер туралы біз түсіндірмемізде өз уәждерімізді айтып отырдық.

3. Томға енгізілген құжаттарды біз «Жинақ» (1), «Каталог» (6), «Каталог» (7) және «Каталог» (8) кітаптарындағы топтамалау үлгісі (Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатының құжаттарды топтамалау үлгісі) бойынша алдық. Осы тұрғыда мынадай бір жайтты айта кету керек: онда жеке-жеке тақырып беріліп көрсетілген құжаттардың бірсыпырасы шын мәнінде жеке бір ғана құжат емес, бір іске қатысты бірнеше құжаттың топтамасы болып сақталынған. Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатында, әсіресе ондағы «Әскери басқармада сақталған ұлықтардың мәлімдемелерінің көшірмесі» атты қорда осы жеке-жеке топқа жинақталған құжаттардың ішінде көбінесе сол кездегі Цин патшалық ұлықтарының немесе тиісті цин патшалық мекемелерінің өз патшаларына жазған мәлімдемелері негізгі құжат ретінде көрсетіледі. Бірқатар жағдайда сол мәлімдемелермен бірге тағы азды-көпті қосымша құжаттар сақталып қалған. Бұл құжаттардың тарихи құндылығы

²⁵ Бұл каталогтар сериясы 1999 жылы Қытайдың «Гуанси шифань дасюе чубаньшэ (广西师范大学出版社)» баспасынан жарық көрген. Біздің осы томға енген маньчжур тіліндегі құжаттардың атаулары аталмыш каталогтар сериясының 6-, 7- және 8-томдарында бар.

көбіне әлгі негізгі құжат болып көрсетілген ұлықтардың мәлімдемесінің тарихи құндылығынан артық болмаса, кем болмай шығады. Мысалы, сол кездегі қазақ билеушілерінің әртүрлі себептермен Цин патшалығына жазған хатнамаларының барлығы (бұл хатнамалар көбінесе шағатай-қазақ жазба тілі немесе қалмақтар қолданған тотын-моңғол тілінде жазылған) цин ұлықтары немесе мекемелері өз патшаларына жіберген мәлімдемелердің қосымшасы ретінде сақталып қалған (нақты мысал ретінде біздің осы томға енген Әбілпейіз ханның шағатай тілінде жазған екі хатын келтіруге болады). Ал қосымша болып сақталып келген бұл хатнамалардың Қазақстан тарихы үшін аса маңызды екендігі айдай анық.

4. Қытайдың тарихи деректемелерінде кездесетін, ғылыми қауымға белгілі есімдер мен этнонимдерді және тарихи-географиялық, топографиялық атауларды елімізде бұрын жарық көрген ресми ғылыми еңбектерге негіздеп алдық.

5. Қытайдың патшалық дәуірлерінде аса дамыған өзіндік иерархиялық жүйесі болған. Ондағы лауазым атаулары мен атақтардың біразы қазіргі қазақ тіліне аударуға келіңкіремейді. Сондықтан біз аудармамызда сол аударуға келіңкіремейтін көне қытай лауазым атаулары мен атақтарын транскрипция күйінде бердік те, олардың жанына қытайша иероглифтерді көрсетіп отырдық.

6. Аудармамызда қытай деректемелерінде кездесетін, түпнұсқасы ғылыми қауымға әлі де болса беймәлім есімдер мен этнонимдерді және тарихи-географиялық, топографиялық атауларды қазіргі қытай тілінің «пунхуаның» дыбыстау жүйесі бойынша оқып, олардың жанына қытайша иероглифтерін беріп отырдық.

7. Қытайдың тарихи дәстүріне сай, Цин патшалық дәуірінде де патшаның алмасуына байланысты жылнамалардың атауы да алмасып отырған. Бұл жылнамалар қытайдың ай календарын негіз етіп, «ганьчжи», яғни ондық цикл белгілері мен он екілік цикл белгілерін құрастыру арқылы көрсетілетін жыл санау әдісімен жыл, ай, күндерді белгілеген. Біз кездескен даталарды олардың бұрынғы жылнамаларымен қоса осы заманғы жыл санау әдісіне де айналдырып көрсетіп отырдық.

8. Аударма барысында кей жерлердегі сөйлемдердің алды-артын жалғастыру үшін мәтіннің жалпы мағынасын өзгертпей қосымша сөздер қолдандық. Бұл қосымша сөздер аудармада тік [ ] жақшаның ішіне алынды.

9. Кездескен қытайша атаулар мен есімдердің транскрипцияларын біз қытайша-орысша транскрипциялау жүйесіне сүйене отырып жасадық. Бұл жерде мына бір жайтты атап айтқымыз келеді: қытайша-орысша транскрипциялау жүйесі қазақ тілінің тілдік ерекшелігіне сай келе бермейді, қазақ тіліндегі біраз дыбыстар арқылы қытай тілінің көп буындарын әлде-қайда жақсырақ транскрипциялауға болар еді. Солай болса да, бүгінгі таңда қытайша-қазақша транскрипциялау мәселесі бір ізге түсіріліп жүйелендірілмегендіктен, аудару барысында біз қытайша-орысша транск-

рипциялау жүйесін қолдануға мәжбүр болдық. Келешекте еліміздің қытайтанушы филологтары тарапынан қытайша-қазақша жаңа транскрипциялау жүйесі жасалып жатса, сол негізде аталған жұмысқа қажетті өзгерістер енгізуге дайынбыз.

10. Кездескен маньчжурша атаулар мен есімдердің транскрипцияларын біз P. G. von Möllendorff пен Jerry Norman сынды маньчжуртанушылардың еңбектерінде²⁶ қолданылған маньчжурша-латынша транскрипциялау жүйесіне сүйене отырып жасадық.

11. Еңбекке енгізілген шағатай жазба тілімен хатталған құжаттардағы мәтіндердің транскрипцияларын жасағанда János Eckmann-ның кітабында²⁷ қолданылған шағатайша-латынша транскрипциялау жүйесіне сүйендік.

12. Томға енген мұрағаттық құжаттарды аудару және оларға ғылыми түсіндірмелер беру жұмысы былайша жүргізілді: қытай тіліндегі және шағатай жазба тіліндегі құжаттарды Бахыт Еженханұлы сол тілдерден тікелей аударды; маньчжур тіліндегі құжаттарды алдымен Үрімжі қаласында тұратын маньчжур тілдес сибо ұлтынан шыққан маньчжур тілінің маманы, Шыңжаң маньчжуртану қоғамының төрағасы, профессор Юн Чжицзянь маньчжур тілінен қытай тіліне аударып, сонан соң Б. Еженханұлы оларды қазақшаға аударып, оларға ғылыми түсіндірме берген; тотын-моңғол тілінде жазылған құжаттарды аударуға ҚХР, ШҰАР Ұлт істері комитетіне қарасты Азсанды ұлттардың тарихи қолжазба істері кеңсесінің ғылыми қызметкері, тотын-моңғол тілінің маманы Галден (өзі ойрат-моңғол) көмектесті.

²⁶ P. G. von Möllendorff. A Manchu Grammar. Shanghai, 1892; Jerry Norman. A Concise Manchu-English Lexicon. University of Washington press. Seattle and London, 1978.

²⁷ János Eckmann. Chagatay Manual. Indiana University. Blomington, 1966.